

INGLIS HÁM QARAQALPAQ ERTEKLERDEGI INSANIY TÚSINIKLER MENEN BAYLANISLI DENOTACIYA HÁM KONNOTACIYALAR

Usenova V. J.

Innovacion texnologiyalar universiteti

Zamanagóy lingvistikaniń antropocentrikalıq paradigmadá rawajlanıwı til birliklerin insan sanası, mádeniyat hám kognitiv model menen baylanısta úyreniwdi talap etedi. Folklor tekstleri bolsa jámiyetlik ań, arxetip hám mifologiyalıq koncept birlikleri jıyñaǵı sıpatında bay semantikalıq derek bolıp esaplanadı. Ásirese, ertekler jámiyet ómiriniń mádeniy hám mifologiyalıq táreplerin úyreniw ushın eń tiykarǵı dereklerden biri bolıp, tarawlar integraciyası antropocentrikalıq paradigma menen baylanıslı. Ertek diskursınıń tiykarǵı elementlerinen biri “adam” koncepti bolıp tabıladı. Sol sebepli, bul maqalada adam koncepti menen baylanıslı semantikalıq mánilerdi analiz etemiz hám olar ertekler kontekstinde qalay ózgeriwın kórip shıǵamız. Semantikanıń ajırılmas bir bólimi bolǵan leksikalıq semantika (denotat hám konnotat mániler) leksikalıq birliklerdi klassifikaciyalaw hám talqılaw, inglis hám qaraqalpaq tillerindegi leksikalıq semantikalıq strukturanıń ózgeshe hám ulıwmalıq táreplerin táriyiplew, leksikalıq elementlerdiń mánisin sintaksis arqalı pútkil gáptiń mánisi menen baylanıswı úyreniledi.

Kóp mánili sózlerdiń semantikası – bul birdey sózdiń kontekstke qaray bir neshe túrli mániske iye túrleniwı múmkin bolǵan hádiyseni úyrenedi. Kóp mánilik polisemiya (sózdiń hár túrli mánileri ulıwma sema menen baylanısqaında) yamasa omonimiya (sózdiń túrli mánileri sema menen baylanısqaında) sebepli júzege keliwi múmkin. Álbette, leksikalıq semantika hám kóp mánili sózlerdiń semantikasın izertlew birlestiriwi kerek. Sebebi, olar bir-birin tolıqtırıp, sózlerdiń túrli kontekstlerde qanday mánige iye bolıwı hám mánisiniń ózgeriwı haqqında tolıǵıraq túsiniq beredi. Leksikalıq semantika sózlerdiń tiykarǵı, ajratılǵan mánilerin úyreniw menen shuǵıllanadı. Bul arnawlı bir leksikalıq elementler menen qanday konceptler hám asociaciyalardı baylanısqaında analiz qılwdı da óz ishine aladı. Biraq, kóp mánili sózler bólek qızıǵıwshılıq oyatadı, sebebi olar kontekstke qaray bir neshe mánide gewdeleniwı múmkin.

Polisemantikalıq sózlerdiń semantikası birdey sózdiń hár túrli mánislerde qollanıwına itibar qaratadı. Bul kontekst hám sintaktikalıq struktura sózdiń hár túrli kontekstlerde aytılwına qalay tásir etiwın túsiniw ushın zárúrli bolıp tabıladı. Leksikalıq semantika hám polisemantikalıq sózlerdiń semantikasınıń birikpesi sózlerdiń tilde qalay islewin tolıq túsiniwe múmkinshilik beredi. Sózlerdiń tiykarǵı mánislerin analiz qılıw hám olardıń túrli kontekstlerde qalay ózgeriske ushırawı arqalı izertlewshilerdiń tildi semantikalıq ańlaw hám qollanıw mexanizmleri haqqında tereń túsiniqke iye boladı.

Lingvistikalıq analiz járdeminde barlıq ertek kórinisin qalıplestiriwshi til birlikleriniń semiotikalıq mánileri (denotat hám konnotat mániler) anıqlandı hám olar mifologiyalıq koncept penen baylanısına tiykarlanıp úyrenildi. Atap aytqanda, ertekiń tiykarǵı ózgesheliklerin gewdelentiriwshi hám qalıplesetuǵın mifologiyalıq obrazlardıń strukturalıq analizi de ámelge asırıldı. Semiotikalıq belgi formaların ańlatıw ushın referentlerdiń eki túri ajratıladı: denotaciya hám konnotaciya. Olardıń arasındaǵı ayırmaslıqlar forma hám referent ortasındaǵı múnásibet penen belgilenedi. Kópshilik belgiler kóp mánili bolıp esaplanadı, yaǵnıy onıń referentleri bir formaǵa iye emes. Formanıń denotatı (denotaciya waqtında payda bolatuǵın máni), ádette “tuwrıdan-tuwrı” máni dep esaplanadı, yaǵnıy til hám mádeniyat iyeleriniń sanasında eń anıq paydalanatuǵın hám forma menen bekkem baylanısqa máni. Solay etip, denotativ máni awdarmashınıń qanday da bir belgisine dus kelip, birinshi bolıp qıyalına keletuǵın mánisi (mısalı, “albaslı” forması yamasa “albaslı” sózi ushın denotat sáykes keletuǵın maqluq bolıp tabıladı). Konnotaciya negizinde qalıplesken máni, belgili bir asociaciya nátiyjesinde quraladı, bunda táriyp procesinde til iyeleri tárepinen jámiyetlik-mádeniy yáki jeke maǵlıwmatlardan payda bolǵan mániler.

Denotantlar, ádette, materiallıq dúnyadaǵı referentlar arqalı qalıplesedi. Bunıń tiykarǵı sebebi, tariyxıy rawajlanıwdan kelip shıǵıp referentlar kúndelikli material barlıqta birinshi payda bolıwı menen baylanıslı. *Albaslı* mifologemasınıń kelip shıǵıwı tariyxshı etnograf alım G.Asatryanıń pikirine bola Kavkaz, Iran hám Orta Aziya xalıqlarınıń folklorındaǵı *Āl iblis*ke tán, jawız obrazı menen baylanısa. Bul jawız maqluq insannıń demografiyalıq ósiwi hám rawajlanıwına tosqınlıq qılıwshi bolıp, onıń tiykarǵı dıqqat orayında balalar turǵan. Sebebi, ayırım xalıqlardıń mifologiyasında usı sıyaqlı wazıpanı orınlawshı maqluqlar hayal obrazında emes, erkek obrazında da gewdelengen *Āl* (*Ālk*). *Alvastı/albaslı/almastı/Shaytan* qızı/balalardı urlawshı – sırtqı kórinisinen júdá kórimsiz janzat, hár túrli túske kiretuǵın maqluq, pataslanǵan suw saqlaǵıshlarına jaqın jerlerde, taslandıq úylerde mákan tapqan.[3] Bul maǵlıwmatlarǵa qosımsha aytıwımız múmkin, túrkiy tilleriniń túsindirme sózliginde “albaslı” leksikalıq birliginiń táriypi berilmegen, degen menen ayırım ilimpazlardıń pikiri boyınsha “albaslı”nıń quramı ala– hám –bas sıyaqlı komponentlerden ibarat ekenligin aytadı. Bul pikirge tiykarlanıp “ala” leksikalıq birliginiń táriyipine itibar qaratsaq, onda “ala- qız” mánisin beriwın kóremiz. Solay etip, “albaslı” leksikalıq birliginiń denotat mánisiniń transformaciyalanǵan kórip turmız. Yaǵnıy, eski waqıtları “albaslı” qızıl baslı, shashlı taralmaǵan, qorqınıshlı hayal obrazın ańlatqan. Konnotativ mánilerdiń payda bolıw mexanizmine kelsek, olar ekinshi dárejeli mánilerdi jaratıw arqalı qalıplesedi. Solay etip, eger belginiń denotatı quramalı “belgi forma + referent” bolsa, ol jaǵdayda konnotaciya bul kompleksten forma retinde paydalanadı hám oǵan basqa referentti belgileydi.

Filologlar denotaciya hám konnotaciyaǵa baylanıslı mániniń eki dárejesin ajratadı. Denotaciya birinshi, tiykarǵı dáreje bolıp tabıladı. Konnotaciya ekinshisi bolıp, birinshi dáreje negizinde “qurıladı” bunda denotaciya procesinde payda bolǵan forma hám kórsetkish kompleksinen basqa referent penen óz belgisin qurıw ushın tiykar retinde paydalanadı. Mısál ushın: *Albaslı* - denotat dáreje - “qorqınıshlı maqluq”, konnotat dáreje – “taralmaǵan shashlı, shashlı uwdarduwdar bolıw” (Qarań: 1-súwret).

Men onnan bir gúrtik burın jep boldım, multiğımı qolıma alıp saldım. Sol jerde sespesten jan tapsırdı. Bul adam jeytuğın albaslı degen maqluq eken (Qaraqalpaq folklorı “Talap izlegen eki jigit”, 75 bet);

Iyt quyırıqtay shashınan,

Tawlap alıp eki dâw,

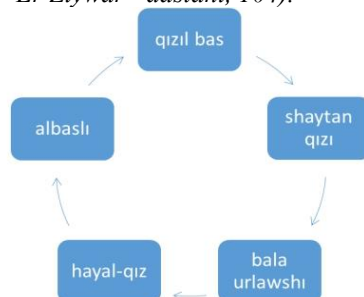
Dıń aspanğa kóterip,

Tikkeseinen uradı,

Albaslınıń birini,

Ashıwlanıp iymansız,

Ol awzına saladı (Qaraqalpaq folklorı “Er Ziywar” dástanı, 104).

1 – súwret. Túrkiy tillerindegi “albaslı” táriypindegi denotant hám konnotant mánileriniń aylanısı

Bunda belginiń denotantı hám konnotaciýaları ortasındaǵı shegaralardı belgilewde ilimpazlardıń ortasında bir tújırmalı pikir joq. Geybir tilshı ilimpazlar denotaciyanıń konnotativ mánisi eń kóp paydalanatuǵın ápiwayı forması ekenligin aytıp ótedi. Bul sıyaqlı ózgeshelik mifologiyalıq koncept birliklerine tuwrı keliwine biz de qosılamız. Degen menen, ekstralingvistikalıq mazmunǵa iye emes leksikalıq birliklerdiń denotant hám konnotativ mánileri de ushırasadı. Al, mifologiyalıq koncept birliklerinde bolsa denotant mánige qaraǵanda olardıń konnotaciýası kóbirek tarqalǵan hám ondaǵı referentlerdiń ózgeriwi de kóp tarqalǵan halat. Álbette bunda, hár túrli dárejedegi konnotaciýalar haqqında aytıw logikalıq jaqtan orınlı bolıp esaplanadı.

Túrkiy xalıqlarınıń ayırım miflerinde *Albaslı* “qan” leksikalıq birliǵi menen gwdelenedi, sebebi eski túrkiy tillerde “Ala” sózi *qan*, *qanlı*, *qızıl*, *jalın reńi qızıl* mánilerin ańlatadı. Bul, álbette, denotant mánige dálil bolıwı múmkin. Konnotativ máni social-mádeniy maǵlıwmatlar negizinde transformaciýalanadı, solardıń qatarına, *Albaslınıń* balalarǵa jamanlıq qılıwı mánisi menen beriledi. Sebebi, diskurslardaǵı maǵlıwmatlarda albaslı qolındaǵı qorjınǵa balalar hám hámileli hayallardıń bawırların jıynap júredi, dep táriyplenedi.

Qaraqalpaq tilindegi bul mifologiyalıq koncept birliklerge funkciyalıq wazıypalarına tuwrı keletuǵın inglis folklorında *Bendit-i-Mamay* mifologeması ushırasadı. Bendit-i-Mamay – awıllıq jerlerde jaylasqan úylerge atlı hújim qılıwshı, balalardı urlaytuǵın batis-uels perisi bolıp esaplanadı: *For the púrose, she had to go to the place where four roads meet above Rhyd y Gloch when the full moon was four days old and watch there till midnight. The procession of the Bendith-y-Mamau would pass by, but she must remain silent and still or all would be lost. She waited a long time till she heard the fairy rade approaching and as it passed by she saw her own dear child. With a great effort she stayed still, and went next day to the cunning man. He told her what she must do to get her son* <http://bestiary.us/cult/mifologija-narodov-evropy/mifologija-narodov-zapadnoj-evropy/mifologija-britanskikh-ostrovov>].

Individual konnotaciyanıń talqısı jámiyetlik konnotaciya mánisine jámlesiwinde sol belginiń denotat mánisi transformaciýalanadı. Yaǵnıy, geografiyalıq jaylasıwı, dáwir, bilim sıyaqlı elementlerdiń kompleksi konnotativ mánige referentlerdiń ózgeriwine tásir tiygizedi.

Atap aytqanda, ayırım xarakteristikalıq táriyplerge kóre, túrkiy xalıqlardıń barlıq mifologiyalıq kórinislerinde *Albaslınıń* anıq belgili bir jımısqa tiyisli ekenligi haqqında hesh bir derekte kórsetilmegen, degen menen, ádebiy shıǵarmalardaǵı táriyplerde hayal obrazına derek maǵlıwmatlar kóp beriledi: shash (alba-dulba shash), kókirek (úlken, uzın kókirek). Ingliš tilinde bul belgilerge tuwrı keletuǵın hayal jımısına tiyisli *Bean-nighe* (*Benni-kir juwıwshı*) ushırasadı [<http://bestiary.us/cult/mifologija-narodov-evropy/mifologija-narodov-zapadnoj-evropy/mifologija-britanskikh-ostrovov>].

Shotlandiya mifologiyası hám ańızları menen baylanıslı bolǵan mifologiyalıq janzat bolǵan “Bean-nighe” termininiń tómendegi denotant hám konnotant mánilerin usınıw múmkin:

Denotativ mánileri: Túp máni: *Bean-nighe*, inglis tilinde “washerwoman” yamasa “washer at the ford” atı menen de belgili, Shotlandiya folklorında dárya jaǵasında yamasa dárya boyında kir juwatuǵın hayalǵa uqsap kóringen qaharman;

Ádette, hól shashlı, góne úrdistegi kiyimde kiyingen hayal retinde súwretlengen, basqa dáwirdiń adamı;

Kóbinese, ólim yamasa baxıtsızlıqtı boljaw menen baylanıslı, sebebi onıń payda bolıwı jaqınlasıp kiyatırǵan baxıtsız waqıyalar menen baylanıslı.

Konnotativ mánileri: Mistikalıq aura: *Bean-nighe* kóbinese mistikalıq hám sırlı xarakter menen baylanıslı bolıp, bul onıń tań qalǵandı kórinisi átirapındaǵı sır hám káramat mazmunın qosadı.

Ólim simvoly: Ol kóbinese ólim yamasa apattıń xabarshısı retinde qarastırıladı, bul qáweter hám baxıtsız waqıyaların anıqlıǵın ańlatadı.

Dástúrler menen baylanısı: *Bean-nighe* sonıń menen birge, Keltler mádeniyatında ruwxlar hám boljawlar menen baylanısı ırım hám dástúrler menen de baylanısı bolwı múmkin.

Bean-nighe denotaciyası hám konnotaciyasını analiz qılıw Shotlandiya mádeniyatı hám folklorınıń kontekstinde bul mifologiyalıq xarakterdiń mánisin tereńirek túsiniwge járdem beredi.

Grindylow – inglis folklorındaǵı maqluq, kóbirek anglo-sakson aymaqlarındaǵı ertek hám ańızlarda ushırasadı. Jasaw mánzili suw hám hawızlerlerdegi batpaqlıq.

Denotaciya – Tús: *Grindylow* suwda jasawshı, uzın ayaq-qolları menen suw boyına kelgen balalardı shıńırlap alatuǵın maqluq;

Jasaw mánzili: qarańǵı hám sırlı suw hawızlerinde, kóbirek batpaq hám patas suwlarında jasaydı.

Konnotaciya – qorqınısh: *Grindylow* balalar ushın qorqınısh hám qaweter menen asociyacyalanadı. Onıń sırtqı kórinisi hám minez-qulqı júdá qorqınıshlı suw maqluǵı;

Eskertiw: Tárbiyalıq xarakterdegi erteklerde *Grindylow* suw orınlarına jalǵız barıwǵa bolmaytuǵın ekenin eskertiw ushın qullanıladı;

Káramat penen baylanısı: *Grindylow* sıyqırlı hám anıq emes jerlerde jasaǵanlıǵı sebepli mif hám káramat atmosferasını jaratıw ushın qullanıladı [<http://bestiary.us/cult/mifologija-narodov-evropy/mifologija-narodov-zapadnoj-evropy/mifologija-britanskih-ostrovov>].

Qaraqalpaq folklorındaǵı “albaslı” leksikalıq birliginin konnotaciyası referentleriniń ishinde “tasbaqa”nı kirgiziw múmkin. Bul balalardıń jumbaqlarında anıqlandı:

“Albast, albast—albastı,

Arqańa shaytan jarmastı!”.

Bunnan tısqarı, balalardıń “Aydırmashlar” oyunında da “albastı” konnotaciyasındaǵı referentler ózgeriwin kórsek boladı. “Qız”, “ábiger”, “patas”, “kir” sıyaqlı referentler qosıladı:

Albas-ha, albas,

Alba-dulba ğarbas,

Ulıń atın Ultan qoy,

Qızıń atın Multan qoy,

Mollań kelip oqısın,

Mollatorǵay shoqısın [Qaraqalpaq folklorı].

Solay etip, barlıq mifologiyalıq kórinisindegi mifologiyalıq koncept birlikler ulıwmalıq bir túbirge iye bolıp, universal súwretleniw menen belgilenedi. Degen menen, barlıq til milliy kórinislerinde ózgeshelikler kóp ushırasadı, olar etnikalıq topardıń social sanası hám arxetipikalıq ózgesheliklerine baylanıslı boladı. Barlıq mifologiyalıq kórinisin gewdelendiretuǵın birlikler hár bir xalıqtıń individual milliy portretin tolıq súwretlewge járdem beretuǵın til quralları bolıp esaplanadı. Til birlikleri, óz gezeginde, dáwirler dawamında óziniń funkcional semantikalıq wazıypaların orınlap kelgen hám túpkillikli mánide hám mazmun jaǵınan awısqań halda etnikalıq topardıń kúndelik turmısına kirip barǵan.

Solay eken, úyrenilgen mifologiyalıq konceptlerdiń makrostrukturası hám mazmunı lingvomádeniy konceptler menen milliy konceptlerdiń ortasındaǵı uqsaslıqtıń joqarı dárejede ekenligi dálillendi, atap aytqanda, lingvomádeniy koncept mifologiyalıq konceptlerdi quraytuǵın konceptlerden shólkemleskenligi anıqlandı. Mazmunı tárepten lingvomádeniy koncept bolǵan mifologiyalıq koncept jaqsı rawajlangan obrazlı hám shártli baha komponentlerine iye bolǵan úsh tárepleme dúzilisi menen xarakterlenedi. Obrazlı, konceptual hám bahalanıwshı kognitiv ózgesheliklerdiń bekkem baylanısı bul túsinikti belgileytuǵın leksikalıq birliklerdiń máni quramında kórinedi.

Leksema tek ǵana predmet-konceptual yaki denotativ máni, bálki konnotativ máni (sezim, ekspressiv, aksiologiyalıq, stilistikalıq komponentler) tasıwshısı bolıp, milliy ań tásirinde hár qıylı oylaw túrleri (vizual-obrazlı, logikalıq) nátiyjesindegi iskerlikte, mádeniy ózgesheliklerde kórinedi (qádiriyatlar, múnásibetler, minez-qulıq, turmıslıq qaǵıydalar, dástúrler, úrp-ádetler, mifologiyalıq hám diniy isenimler hám basqalar). Úyrenilgen mifologiyalıq koncepttegi qádiriyat komponentiniń áhmiyeti jámaátlik ańǵa tiyisli bolǵan “jamanlıq”, “qorqınısh”, “balalardıń qorqıtıwshısı”, “ziyankes”, “basqınısh”, “sır”, “shırayıslıq” hám “pataslıq” konnotativ mánidegi kognitiv ózgesheliklerdiń bar ekenligi menen tastıyqlanadı. Sol leksikalıq birlikler yamasa koncepttiń oraylıq atamasında jáne onıń maydan dárejelerinde qatnasıwshı gewdelentiriwshiler hár túrli bolıwı múmkin. Degen menen, olardıń semantikalıq quramındaǵı mazmun nominativ maydandı quraydı.

Izertlew mifologiyalıq atamaların semantikası hám simbolikasın tereńirek túsiniwge, olardıń denotativ mánisleri hám konnotativ ózgesheliklerin ajratıp kórsetiwge múmkinshilik beredi. Ótkerilgen lingvomádeniy analiz tiykarında til hám mádeniyat ortasındaǵı bekkem baylanısı anıqlaw múmkin boldı, olar jámiyetlik ań bul túsiniqleri baylanıstratuǵın ayırıqsha asociaciyalarda kórinetuǵınlıǵı anıq boldı. Bul mifologiyalıq koncept birlikleriniń denotaciyası tiykarınan, leksikalıq máni bolıp, konnotaciyalıq mánide bolsa mádeniy, diniy hám tariyxıy mazmun ózgeshelikleri tiykarındaǵı tereńirek máni bolıp esaplanadı. Izertlew nátiyjeleri mifologiyalıq konceptlerdi analiz qılıwda konnotativ mánilerdi esapqa alıw zárúrligin saǵıwlaıdı, sebebi olar atamalarǵa mánilik baylıq beredi hám mádeniy miyraslardıń tásirine úles qosadı. Bul jumıs til hám mádeniyat ortasındaǵı quramalı múnásibetlerdi barlıq mifologiyalıq kórinis kontekstinde kórsetip, óz aldına lingvistikalıq izertlewlerge zárúrlı úles qosadı.

Ulıwmalastırıp aytqanda, denotaciya hám konnotaciyanıń analizi mifologiyalıq konceptlerdiń til sistemasına integraciyalasıwın hám mádeniy ideyalarǵa qalay tásir etiwın tereń ańǵarıw imkaniyatın beredi.

ÁDEBIYATLAR

1. Lyons J. Semantics. Vol. 1–2. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
2. Propp V. Morphology of the Folktale. – Austin: University of Texas Press, 1968.
3. Asatrian G. Al and Related Mythological Concepts in Iranian and Caucasian Traditions. – Yerevan: Caucasian Centre for Iranian Studies, 2001.
4. Asatrian Garnik (2001). "Āl Reconsidered". *Iran & the Caucasus*. 149–156. doi:10.1163/157338401X00189. ISSN 1609-8498. JSTOR 4030855.
5. Simpson J., Roud S. A Dictionary of English Folklore. – Oxford: Oxford University Press, 2000.
6. Qaraqalpaq folklorı. – Nókis: Bilim baspası, 2010.

Rezyume. Ushbu maqolada ingliz va qoraqalpoq folklor matnlarida inson tushunchalari bilan bog'liq mifologik konsept birliklarining denotativ va konnotativ ma'nolari qiyosiy-lingvomadaniy aspektda tahlil qilinadi. Tadqiqotda leksik semantika, konseptual tahlil va qiyosiy metodlardan foydalanildi. Mifologik obrazlarning semantik tarkibi, ularning lingvomadaniy transformatsiyasi va milliy ong'dagi kognitiv modellari misollar yordamida berilgan.

Tayanch so'zlar: denotatsiya, konnotatsiya, mifologik koncept, lingvomadaniy tahlil, folklor.

Резюме. В данной статье анализируются в сравнительно-лингвокультурологическом аспекте денотативные и коннотативные значения мифологических концептуальных единиц, связанных с человеческими понятиями в английских и каракалпакских фольклорных текстах. В исследовании использовались лексическая семантика, концептуальный анализ и сравнительные методы. Семантический состав мифологических образов, их лингвокультурная трансформация и когнитивные модели в национальном сознании представлены на примерах.

Ключевые слова: денотация, коннотация, мифологический концепт, лингвокультурологический анализ, фольклор.

Summary. This article analyzes the denotative and connotative meanings of mythological concept units related to human concepts in English and Karakalpak folklore texts from a comparative linguocultural perspective. The study used lexical semantics, conceptual analysis, and comparative methods. The semantic structure of mythological views, their linguocultural transformation, and their cognitive models in national consciousness are illustrated with examples.

Key words: denotation, connotation, mythological concept, linguocultural analysis, folklore.